

О.М. Кудласевич

РОЛЬ ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено питання доброчинності та меценатства у сфері розвитку вітчизняної освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі благодійної діяльності родини Терещенків.

Ключові слова: економічний розвиток, підприємництво, людський капітал, освіта, благодійність, меценатство.

Постановка проблеми. В сучасних умовах економічний розвиток держави ґрунтується не лише на матеріальних активах, а й на якості та кількості знань про процеси, що відбуваються у соціально-економічному середовищі, і це обумовлює посилення ролі освіти як вагомого чинника соціально-економічного розвитку країни. Економічне призначення освіти полягає в її активному впливові на розвиток виробництва основних засобів країни, на підвищення ефективності праці (збільшенні як індивідуальної, так і суспільної продуктивності), а також на підготовку кадрів до професійної діяльності. Значимість модернізації освіти визначається її провідною роллю в підвищенні конкурентоспроможності країни та прискоренні темпів економічного зростання.

Сучасний стан української освіти, а саме – її диверсифікація обумовлена лібералізацією економіки та розвитком ринку приватних освітянських структур спричинила необхідність модернізації ринку освітніх послуг, скерованого на підготовку підприємців, бізнесменів, фахівців комерційних структур. На разі загострилася проблема забезпечення ринку праці кваліфікованими

фахівцями, спостерігається з одного боку дефіцит робітничих кадрів за рядом професій, з іншого – їх перенасичення за іншими професіями. Така ситуація обумовлює необхідність формування політики професійно-технічної освіти, яка б орієнтувалася на задоволення потреб особистості в професійно-технічній освіті та забезпечення ринку праці кваліфікованими робітничими кадрами. Останнім часом в Україні дедалі більше погіршується якість трудового потенціалу, зростає рівень старіння робочої сили, що створює певні перешкоди для її ефективного відтворення. При цьому якість підготовленості кадрів у більшості випадків не відповідає сучасним вимогам щодо їх професійно-освітньої підготовки, мобільності та економічної активності в цілому. Вже в 2015 році потреба промисловості у кваліфікованій робочій силі в більшості регіонів України буде задоволена лише до 40%.

Нинішня освіта стала масовою й тому постійно збільшує свою витратну складову, перетворилася на досить обтяжливу проблему для державного бюджету. На сучасному етапі трансформації освіти постала необхідність залучення додаткових інвестицій, оскільки держава не може повністю забезпечити зростаючі фінансові потреби освітнього сектора. Пошук інвестицій, аналіз можливих шляхів додаткового фінансування активізував потребу у розвитку фандрейзингу задля залучення додаткових коштів. Нагальними завданнями є також формування інституційних механізмів взаємодії як підприємницького сектора, так і місцевих громад та уряду у вирішенні соціально-економічних проблем. Тому актуальним є висвітлення питання вітчизняного досвіду кінця ХІХ – початку ХХ ст. фінансової підтримки розвитку освіти за рахунок благодійних ініціатив та ресурсів.

Найвиразнішим прикладом в цьому контексті є доброчинна діяльність династії Терещенків, члени родини якої суттєву частину своїх доходів виділяли на благодійні та меценатські цілі у сфері освіти. Подібна діяльність представників цієї родини була традицією, яка, з одного боку, підтримувалася владою через надання дворянства, високих чинів та нагороджен-

© О.М. Кудласевич, 2013

ня орденами, що підвищувало соціальний статус і престиж Терещенків, а з іншого – визначалася морально-християнськими цінностями та потребою допомоги ближньому, необхідністю у пом'якшенні соціальних проблем, викликаних розвитком капіталізму на теренах України. Розуміючи економічну значущість своєї діяльності, відчуваючи потребу впливати на інтелектуальний розвиток суспільства, члени родини Терещенків активно долучалися до розвитку початкової, середньої, вищої та спеціальної професійної й художньої освіти відповідно до тогочасних вимог. Терещенки стали фундаторами двадцяти і покровителями п'ятидесяти навчальних закладів у Києві, Глухові, на Правобережній та Лівобережній Україні.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Сучасна історіографія свідчить про посилення інтересу до проблем вітчизняної благодійності минулих століть, характеризується зміною акцентів в оцінці значення благодійності для суспільства. Як об'єкт спеціального історико-економічного дослідження в сучасній вітчизняній науковій літературі проблема історії формування й розвитку благодійності в освітянській галузі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. майже не розглядалася, знайшли висвітлення лише окремі аспекти у працях українських дослідників П. Біліченко, О. Доніка, Т. Коломієць, В. Ковалинського, Т. Лазанської. Важливе значення для дослідження проблеми благодійності у галузі освіти на українських теренах має робота Т. Коломієць [9], в якій автор показала роль і значення громадської благодійної підтримки розвитку освіти, але робота обмежена характеристикою тільки одного товариства. Загальні питання доброчинної діяльності представників родини Терещенків знайшли висвітлення у роботах В. Ковалинського [8]. Внесок родини цукрозаводчиків Терещенків у розвиток освітньо-доброчинної діяльності України розглянув О. Донік [4]. На матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст. здійснила ґрунтовний аналіз історії підприємництва Т. Лазанська [11], яка проаналізувала окремі аспекти меценатської діяльності представників вітчизняних підпри-

ємців. Внесок Терещенків у поширення закладів вітчизняної професійної освіти розглянула у своїй праці П. Біліченко [1].

Мета цього дослідження полягає у висвітленні історії формування та розвитку благодійності в освітянській галузі України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі доброчинної діяльності родини Терещенків, виявленні ролі особи у благодійному русі.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток капіталістичних відносин другої половини ХІХ ст. зумовив вагомий зрушення в структурі населення, важливим суб'єктом громадської діяльності стають саме представники підприємництва, з якими пов'язаний важливий етап в історії доброчинства, меценатства, освітньо-культурного поступу. Саме швидкий розвиток економіки обумовив об'єктивну необхідність виникнення нових видів благодійництва та посилення його ролі.

У нових умовах після реформи 1861 р. особливо загострилася проблема відсутності державної підготовки фахівців відповідно до тогочасних запитів. Під впливом зростаючих темпів економічного розвитку другої половини ХІХ ст. та суспільно-економічних потреб в освіті розширювалася мережа навчальних закладів усіх рівнів, починаючи від початкових шкіл та закінчуючи університетами. Через недостатнє фінансування освіти з державного бюджету уряд перекладав турботу про освіту на плечі земств, міських дум та сільських громад, різних культурно-освітніх, наукових і технічних товариств й окремих заможних громадян, яких влада до певної міри підтримувала, а інколи і стимулювала. Розгорнувся активний громадський рух: клопотання перед урядом, організація нових закладів, грошові пожертви та інші види доброчинності, спрямовані на розвиток просвітництва.

З розвитком ринкових відносин проблема освіти потребувала нагального вирішення, від якого багато у чому залежав подальший поступ промисловості. Представники підприємницької верстви суспільства відчували потребу в грамотних, освічених працівниках. У 1870 р. на Першому промисловому з'їзді фабрикантів рекомендувалося всім підприємцям сприя-

ти заснуванню при своїх підприємствах нижчих технічних шкіл [10, с. 131]. Згодом, у 1882 р., організатори Всеросійської промислово-художньої виставки в Москві вперше розглянули соціальний чинник як критерій суспільного прогресу; експерти виставки на чільне місце поставили «підприємств про освіту і підвищення моральності й добробуту робітничого класу» [10, с. 130].

В Російській імперії не існувало законодавства, що зобов'язувало б підприємців створювати заводські школи та підтримувати функціонування вже діючих. Законодавчі акти лише рекомендували сприяти (за власним бажанням) навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Так, закони від 1 червня 1882 р. й 12 червня 1884 р. обмежувалися лише вимогою, щоб тим дітям, які не мали свідоцтва про закінчення однокласних народних училищ, власники заводів та фабрик надавали можливість відвідувати школу не менше трьох годин щоденно або 18 годин на тиждень [15, с. 317, 322]. Вже наприкінці XIX ст. прагматизм підприємців спонукав їх до заснування училищ, вечірніх класів для робітників, різного роду професійних навчальних закладів при багатьох підприємствах. Уже на початку XX ст. при фабриках та заводах в Україні функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукрових заводах – 44. У той же час було засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому завдяки організаційним і матеріальним зусиллям підприємців серед робітників України відсоток грамотних напередодні революції 1905–1907 рр. досяг 50,8%, в той час як серед усього населення імперії він не перевищував 20% [6, с. 27, 33, 41].

Починаючи з середини XIX ст. родина відомих цукрозаводчиків Терещенків активно долучалася до громадського життя України через виборні посади в міських, земських і господарських установах, як почесні члени добродійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків, як фундатори філантропічних, лікувальних й освітніх закладів. Така активна позиція пояснюється передусім власною заціка-

вленістю підприємців у створенні певного стабільного соціального середовища для розширення власного бізнесу, потребою у забезпеченні своїх підприємств підготовленими фахівцями. Добродійність родини Терещенків весь час поєднувалася з просвітництвом, оскільки її представники усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти у країні. В повсякденній практиці промисловці постійно відчували брак грамотних кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника та службовця є продуктивнішою. Все це спонукало Терещенків організовувати загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу в цілому. При всіх цукрозаводах Терещенків, були розташовані в різних районах України, вже наприкінці XIX ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців та робітників. І це без урахування тих багатьох сільських шкіл, які регулярно отримували від цукрозаводчиків грошові субсидії для своєї діяльності й будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. За активної участі Терещенків було розширено мережу професійних навчальних закладів з метою підвищення культурно-освітнього рівня робітників, що працювали на виробництвах Терещенків, та відкрито на підприємствах і у робітничих селищах школи, бібліотеки тощо. Члени родини долучалися до розроблення статуту комерційного училища, забезпеченні якісної навчально-методичної бази сільськогосподарської школи, опікувалися питаннями призначення і звільнення працівників у ввірені їм закладах тощо. Меценати контролювали стан справ у кожному навчальному закладі, забезпечували гідні умови праці учителів та високий рівень заробітної плати. Участь у роботі численних громадських благодійних товариств, культурно-просвітницьких установ, товариств, підприємств про найбільш населення та незаможне учнівство і студентство підвищило соціальний та особистий статус родини Терещенків.

Певну культурно-просвітницьку роботу серед працюючого населення міст проводили попечительства народної твере-

зості, які створювалися для боротьби з пияцтвом [14, с. 163]. При підприємствах родини Терещенків відкривалися бібліотеки, чайні, проводилися народні читання, на Андрушівському, Староосотянському, Тьоткінському, Михайлівському заводах влаштовувалися театральні вистави. Наприкінці 90-х років XIX ст. одними з перших оцінили користь такої роботи саме цукрозаводчики.

Терещенки багато уваги приділяли соціально-педагогічним проблемам, на перший план виступав не особистий добробут, а свідомі потреби служіння суспільству. Родина Терещенків опікувала дітей сільської бідноти, сиріт, неповнолітніх правопорушників, бідних студентів, організувавши повне денне забезпечення в утримуваних громадою притулках, влаштовували вихованців шкільного віку в навчальні та професійні заклади, забезпечували якісним харчуванням, відповідним медичним доглядом, безкоштовними книгами та одягом. Представники родини українських меценатів Терещенків були почесними попечителями понад 50 навчальних закладів, почесними членами 20 просвітніх товариств. Терещенки брали участь у заснуванні учнівських і студентських іменних стипендій, спорудженні дитячих літніх санаторіїв, відкритті бібліотек, чайних, проведенні народних читань, організації лекторіїв, влаштуванні театральних вистав, вечірніх та недільних класів для дорослих, підтримці наукових об'єднань тощо.

Промисловий розвиток країни, будівництво залізниць, проникнення капіталізму у сільське господарство в другій половині XIX ст. обумовило необхідність створення професійно-технічних шкіл й училищ для підготовки кваліфікованих працівників і нижчого технічного персоналу. Народне господарство потребувало високого рівня загальних та професійних знань. У той же час між потребами в фахівцях й існуючою кількістю спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. Порядок відкриття закладів освіти визначався законом від 26 серпня 1869 р. Згодом, 7 березня 1888 р., уряд видав «Основні по-

ложення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі, загальні промислові училища)» [5, с. 478].

Більшість професійних училищ в Україні створювалися й утримувалися за рахунок земств, міських громад, а деякі – і на приватні пожертви. Так, в 1898 р. Глухівська міська дума, зважаючи на значні місцеві потреби у фахівцях з початковою технічною освітою, поставила питання про заснування в місті ремісничого училища. Її гласні відразу звернулися до М. Терещенка з пропозицією підтримати їхню ініціативу та прискорити відкриття училища. Меценат придбав за власний рахунок велику садибу з будівлями колишньої військової казарми в центрі міста. Крім класних кімнат тут було облаштовано фізичний кабінет, столярно-модельну і слюсарно-ковальську майстерні з необхідним обладнанням та інструментом, бібліотеку й навіть магазин готових учнівських виробів. Половину випускників направляли на роботу на цукрові заводи. У заповіті добродієць заповів закладу 5 тис. руб. [2]. Споруда ремісничого училища збереглася до наших днів, тут міститься нині один з корпусів Глухівського агротехнічного коледжу. Опікувалися Терещенки і київським Олександрівським ремісничим п'ятирічним училищем, яке розпочало свою роботу в 1874 р. на Подолі. Перші курси електромонтерів на території Російської імперії з'явилися в Києві за підтримки представників родини Терещенків.

Важливе місце серед недержавних навчальних закладів посідали комерційні школи, організацією яких займалися переважно купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання. Тісно пов'язане з підприємницькими колами Міністерство фінансів також сприяло розвитку цього типу училищ. 15 квітня 1896 р. уряд затвердив «Положення про комерційні навчальні заклади», яке майже без змін визначило систему відповідної освіти в Російській імперії аж до 1917 року. Члени Київського купецького товариства заснували на власні кошти середнє комерційне училище в Києві, до комісії зі створення статуту входив і Микола Терещенко. Цей заклад розпочав роботу у жовтні 1896 р., відразу ж на його адресу почали надходити

пожертвування від різних організацій і громадян, одним із перших серед них був М. Терещенко, який у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів з бідних родин 30 тис. руб. Наступного року при училищі було затверджено 12 стипендій імені М. Терещенка [13, с. 18–19].

У 1896 р. виникло Товариство поширення комерційної освіти, головою виконавчого органу цього об'єднання став особисто М. Терещенко. Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи, але 12 грудня того ж року Микола Артемійович повідомив про жертвування ним 100 тис. руб. на утримання в Києві торговельної школи й відповідних класів при ній [13, с. 3]. До кінця життя М. Терещенко приходив на допомогу об'єднанню в усіх його починаннях, протягом шести з половиною років добродієць пожертвував Товариству поширення комерційної освіти 329 814 руб. [3, с. 8]. Попит на його випускників був великим, тому більшість з них відразу знаходили собі роботу, в першу чергу у кредитних та торгово-промислових установах Південно-Західного краю.

За участі М. Терещенка в Києві збудовано П'яту гімназію (нині це будівля Національного Транспортного університету на площі Слави), чоловічу торгову школу на розі вулиць Костянтинівської та Хорива, жіночу торгову школу на розі Бульварно-Кудрявської та Обсерваторної, Зразкове міське торгове училище біля Львівської площі (нині тут Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого), Школу глухо-німих, Києво-Подільську жіночу гімназію. Неоціненний внесок М. Терещенка й у народне просвітництво. За його участі відкрито декілька гімназій, щорічно він здійснював великі грошові внески на загальні потреби гімназій та сплачував утримання 10 гімназистів.

Організаційні зусилля родини Терещенків сприяли відкриттю в Києві Політехнічного інституту, який започаткував технічну освіту в Російській імперії і став її осередком. М. Терещенко заснував у Києві чоловічі й жіночі торговельні класи. Також меценати були ініціаторами утворення стипенді-

альних капіталів, виплат іменних стипендій, звільнення від сплати за навчання найбідніших учнів у приватних навчальних закладах, відкриття та утримання дитячих притулків, дач-санаторіїв для лікування та відпочинку малозабезпечених учнів київських гімназій. Меценатами Терещенками утримувалося 10 середніх професійних навчальних закладів: заводські, сільськогосподарські, торговельні школи, комерційні та ремісничі училища, художні й художньо-промислові навчальні заклади, спеціальні класи, курси, відділення в гімназіях та повітових училищах, жіночі професійні школи.

Висновки. В історії України другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося інтенсивне залучення широких кіл громадськості до благодійного руху як за ініціативи держави, так і за власною ініціативою підприємців-благочинців. Одночасно із розвитком добродієцьких товариств та організацій значного впливу набувала діяльність окремих меценатів, благодійників, особливо представників торгово-промислового класу, серед яких вагоме місце за розмахом благодійницької діяльності в цілому та культурно-просвітницькій діяльності зокрема чільне місце посідала родина Терещенків. Своє сходження у сфері підприємництва вони розпочали ще у першій половині XIX ст. завдяки розгалуженій комерційній діяльності, утвердившись як промисловці та землевласники. Наприкінці XIX ст. родина Терещенків активно долучилася до справ добродієцькості й меценатства. Загалом в громадській діяльності родини Терещенків виявилися кращі риси представників підприємництва тогочасного вітчизняного суспільства, що прагнули вдосконалити суспільні відносини власними засобами.

Наразі, коли вітчизняне підприємництво набуло розмаху, українським діловим колам слід долучитися до досвіду своїх попередників як у традиції ведення бізнесу, так і у активній соціальній політиці щодо суспільства. Саме така не байдужа, свідома позиція дасть змогу вирішити гострі соціальні проблеми, прискорити розвиток культури, мистецтва, науки, освіти тощо. Формуванням суспільно-відповідального типу поведінки необхідно зайнятися і українським владним структурам та за

допомогою економічних важелів зробити добродійність справою не тільки вигідною, а й престижною.

Історична практика показує, що вплив технологічного розвитку на систему освіти викликає зворотній вплив освітньої системи на технологічний підйом та в кінцевому підсумку на економічне зростання. Але на сьогодні відсутні механізми участі бізнес-структур в організації освітнього процесу. Превалюючі тенденції розвитку індивідуально-приватної освіти (особиста оплата вартості навчання) не відповідає рівню сучасних світових стандартів у сфері благодійництва. Залучення освіти в інтегрований економічний процес може бути здійснено через систему корпоративних навчальних закладів, відродження в модернізованому вигляді механізмів цільової освіти, через розвиток системи відомчих освітніх закладів. Створивши достатню базу для підвищення рівня освіти, в результаті можна підняти потенціал індивідуума до необхідного рівня освіченості та професіоналізму, який відповідав би запитам суспільства.

Наразі потрібно повною мірою усвідомити важливість інвестування в освітню сферу, і, зокрема у професійно-технічну освіту. Тільки висока якість вітчизняної освіти дозволить досягти нового технологічного рівня та підняти конкурентоспроможність нашої держави. Професійно-технічна освіта якнайкраще пристосована до співпраці з підприємствами, роботодавцями, оскільки сама по собі поєднує навчання і виробництво. Для забезпечення підготовки кваліфікованих працівників у ПТНЗ державі потрібно активніше долучати підприємства до співпраці у сфері розробки Державних стандартів, удосконалення нормативно-правової бази тощо.

Протягом кількох останніх років в Україні подекуди благодійні фонди та бізнес-компанії реалізують окремі проекти, спрямовані на розбудову потенціалу вітчизняної системи освіти; всі ці проекти є різними за своєю природою та завданнями. Трапляються системноорієнтовні проекти (МБФ «Відродження», фонд Ріната Ахметова «Розвиток України»), спрямовані на впровадження певних змін у визначеному секторі

системи освіти. Фонд Віктора Пінчука впроваджує особистісноорієнтовні проекти, що не передбачають системних змін, а створюють умови додаткового чи альтернативного навчання для окремих осіб. Окрім цього, існують також і змішані проекти (компанія «Майкрософт», Благодійний фонд «Україна 3000»), де намагаються створити умови для впровадження певних системних змін як в самому освітньому процесі, так і в індивідуальному розвитку учасників освітнього процесу. Поряд із цим є благодійні інституції та компанії, що займаються підтримкою інфраструктурних ініціатив у системі освіти (фонд Братів Кличків, фундація ПАУСІ), що також є затребуваними в умовах тотального дефіциту. Наявність та подальша генеза усіх підходів розвитку системи вітчизняної освіти важливі для українського суспільства. Але, на жаль, на сьогодні подібних вище зазначених проектів обмаль і для отримання якісного результату в економічному зростанні можна досягти лише масштабним інвестуванням в освіту представниками бізнес-еліти.

1. *Біліченко П.Г.* Внесок меценатів Терещенків у поширення закладів професійної освіти в Україні (остання третина XIX – початок XX ст.) / П.Г. Біліченко // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. – Глухів, 2007. – Вип. 9. – С. 183–187.
2. ДДІАУК. – Ф. 707. – оп. 65. – spr. 51. – арк, 11а, 37.
3. Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). – Киев, 1906. – 18 с.
4. *Донік О.* Родина Терещенків в історії добродійності / О. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
5. История Киева : 2 т. / Ин-т истории АН УССР; [редкол. : А.К. Касименко (гл. ред.) и др.]. – К. : Изд-во АН УССР, 1963–1964. – Т. 1. – 1963. – 662 с.
6. *Кізченко В.І.* Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / В.І. Кізченко. – К. : Наук. думка, 1972. – 162 с.
7. *Ковалинский В.* Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К. : Северин-пресс, Кобза, 1995. – 366 с.
8. *Ковалинский В.* Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К. : Преса України, 2003. – 383 с.

9. *Коломієць Т.В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т.В. Коломієць. – Х. : Консум, 1998. – 192 с.
10. *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – № 1. – С. 114–136.
11. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.І. Лазанська ; НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
12. Отчет Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве Общему собранию членов за 1897 г. – К., 1898. – 17 с.
13. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского Коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. – К., 1899. – 27 с.
14. *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К. : Хрещатик, 1998. – 207 с.
15. *Туган-Барановський М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. – Т. I: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – М., 1926. – 448 с.

Транслітерований список джерел

1. *Bilichenko P.G.* Vnesok metsenativ Tereshchenkiv u poshirennya zakladiv profesiinoi osvity v Ukraini (ostannya tretyna XIX – pochatok XX st.) / P.G. Bilichenko // Visnik Glukhivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu. – Glukhiv, 2007. – Vyp. 9. – S. 183–187. [in Ukrainian]
2. DDIAUK. – F. 707. – op. 65. – spr. 51. – ark, 11a, 37. [in Ukrainian]
3. Desyatiletie Obshchestva rasprostraneniya kommercheskogo obrazovaniya v g. Kieve (1896–1906). – Kiev, 1906. – 18 s. [in Russian]
4. *Donik O.* Rodyna Tereshchenkiv v istorii dobrochynnosti / O. Donik. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 314 s. [in Ukrainian]
5. Istoriya Kieva : 2 t. / In-t istorii AN USSR; [redkol. : A.K. Kasimenko (gl. red.) i dr.]. – K. : Izd-vo AN USSR, 1963–1964. – T. 1. – 1963. – 662 s. [in Russian]

6. *Kizchenko V.I.* Kulturno-osvitnii riven robitnychogo klasu Ukrainy na-peredodni revolyutsii 1905–1907 rr. / V.I. Kizchenko. – K. : Nauk.dumka, 1972. – 162 s. [in Ukrainian]
7. *Kovalinskii V.* Metsenaty Kieva / V. Kovalinskii. – K. : Severin-press, Kobza, 1995. – 366 s. [in Russian]
8. *Kovalinskii V.* Sem'ya Tereshchenko / V. Kovalinskii. – K. : Presa Ukraini, 2003. – 383 s. [in Russian]
9. *Kolomiets T.V.* Kharkivske tovarystvo poshyrennya v narodi gramotnosti (1869–1920 rr.) / T.V. Kolomiets. – Kh. : Konsum, 1998. – 192 s. [in Ukrainian]
10. *Lazanska T.I.* Vytraty pidpriemtsiv Ukrainy po zabezpechennyu sotsialnykh potreb robitnychogo klasu naprykintsi XIX st. / T.I. Lazanska // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – № 1. – S. 114–136. [in Ukrainian]
11. *Lazanska T.I.* Istoriya pidpriemyitstva v Ukraini (na materialakh tor-govo-promyslovoi statystyky XIX st.) / T.I. Lazanska ; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – K., 1999. – 282 s. [in Ukrainian]
12. Otchet Komiteta Obshchestva rasprostraneniya nizshego kommercheskogo obrazovaniya v g. Kieve Obshchemu sobraniyu chlenov za 1897 g. – K., 1898. – 17 s. [in Russian]
13. Otchet o sostoyanii uchebno-vospitatel'noi chasti Kievskogo Kommercheskogo uchilishcha za 1897–1898 uchebnyi god i khozyaistvennoi chasti za 1898 god. – K., 1899. – 27 s. [in Russian]
14. *Stupak F.Ya.* Blagodiini tovarystva Kiieva (druga pol. XIX – poch. XX st.) / F.Ya. Stupak. – K. : Khreshchatyk, 1998. – 207 s. [in Ukrainian]
15. *Tugan-Baranovskii M.* Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. – T. I: Istoricheskoe razvitie russkoi fabрики v XX veke / M. Tugan-Baranovskii. – M., 1926. – 448 s. [in Russian]

Одержано 27.08.2013.